

EEN HISTORISCH-MORFOLOGISCHE DATABASE

1. Het historisch-morfologische onderzoek van het Nederlands

Er bestaan diverse handboeken waarin wordt beschreven op welke wijze in het moderne Nederlands afleidingen en samenstellingen zijn gevormd en eventueel nog steeds kunnen worden gemaakt. We denken hier onder andere aan het *Morfologisch Handboek van het Nederlands* en de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS); in tekstboeken van meer theoretische aard vindt men, verspreid, ook specifieke gegevens over de Nederlandse woordvorming (Booij 2002, Booij & van Santen 1998). Ook zijn er detailstudies, waarin een of meerdere affixen in diachroon perspectief worden behandeld, zoals van Koelmans, en een monografie over *-erij* van Hüning. Een overkoepelende studie waarin de historische ontwikkeling van de Nederlandse woordvorming wordt verantwoord, is er echter niet. Incidenteel zijn in de historische woordenboeken – het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (WNT), het *Middelnederlandsch woordenboek* (MNW), het *Vroegmiddelnederlands woordenboek* (VMNW), het *Oudnederlands woordenboek* (ONW) – affixen opgenomen, maar de beschrijving daarvan is dan slechts summier, en vele affixen ontbreken.

In dit artikel willen wij een voorstel doen voor de manier waarop een historisch-morfologisch handboek van het huidige Standaardnederlands kan worden samengesteld. Dit lijkt ons een mooi afscheidscadeau voor Ton Goeman, die immers in zijn werk zowel voor morfologie als voor historische taalkunde belangstelling getoond heeft. Kritische reacties en aanvullende ideeën van vakgenoten zijn uiteraard meer dan welkom.

Een historisch-morfologisch handboek kan eigenlijk uitsluitend worden samengesteld op grond van een database. Uiteraard kan daaruit later desgewenst materiaal gepubliceerd worden in de vorm van een boek. In het onderstaande gaan wij in op de opzet van de gewenste database. Voor de samenstelling hiervan volgen wij een vierstappenplan. Omdat we ons vooralsnog

beperken tot afleidingen (zie hieronder), bestaat de eerste stap uit het inventariseren van de te behandelen affixen. Vervolgens moeten de afleidingen met deze affixen worden verzameld en beschreven, resulterend in een zogenaamd afleidingenbestand. Op basis van en gerelateerd aan het afleidingenbestand wordt een affixbestand samengesteld. De informatie uit het affixbestand leidt uiteindelijk tot een historisch-morfologische beschrijving van ieder affix. Hieronder zal iedere stap nader beschreven worden.

2. De te behandelen affixen

Om het onderzoek beheersbaar te houden, leggen wij ons voorlopig twee beperkingen op. Ten eerste worden voorlopig alleen voor- en achtervoegsels opgenomen en ten tweede wordt uitgegaan van het Standaardnederlands. De te behandelen affixen, waaronder wij overigens ook halfsuffixen rekenen (zoals *-arm* en *-vrij* in *geluidsarm*, *rookvrij*), dienen te worden verzameld uit de moderne grammatica's en morfologische handboeken van het Nederlands. Het gaat daarbij om een eindige reeks van zowel productieve als improductieve affixen (overigens is die status lang niet altijd bekend – het is juist een van de doelstellingen van de historisch-morfologische database om de productiviteit van affixen te achterhalen). Voor wat betreft de improductieve affixen gaat het bovendien zowel om nog herkenbare, bijvoorbeeld *-es* in *dienares* of *-te* in *ziekte*, als om minder of niet herkenbare, zoals *-el* in *druppel*.

In een later stadium kan aandacht besteed worden aan samenstellingen, en aan andere manieren waarop onze woordenschat is en wordt uitgebreid, zoals samenstellende afleidingen en samenstellende samenstellingen (*blauwogig*, *blauwbuiksalamander*), het ontstaan van nieuwe woorden via conversie (*aanpak*, *uitleen*, *somberen*, *dakken* ‘uit je dak gaan’) en de vorming van nieuwe woorden door samensmelting (*digibeet*), met behulp van morfeemsplinters (*reli-* in *relipop*, *-tel* in *hooitel* ‘hotelaccommodatie in het hooi’), en neo-klassieke woorddelen (*tele-* in *telewerken*).⁽¹⁾ Ook (hele of gedeeltelijke) herhaling (*via via*, *kriskras*), klanknabootsing (*holderdeholder*) en klankschildering (*flikkeren*, *fladderen*, *friemelen*) zouden aan de orde moeten komen.

⁽¹⁾ Over morfeemsplinters en neo-klassieke woorddelen is recent promotieonderzoek verschenen (Meesters 2004) of wordt momenteel promotieonderzoek verricht (door Vivien Waszink).

De tweede beperking betreft die tot de huidige Standaardnederlandse woordenschat. Op den duur zou de database mogelijk ook verrijkt kunnen worden met affixen en afleidingen die niet tot het Standaardnederlands behoren, om op die manier ook inzicht te krijgen in regionale verschillen in de Nederlandse woordvorming. Op dit terrein moet echter nog veel werk verricht worden, want alleen voor flexie beschikken we over rijk materiaal.⁽²⁾ Voor de woordvorming is dit – behalve de diminuering – niet het geval, en zijn we aangewezen op wat daarover, verspreid in artikelen en boeken, beschikbaar is.⁽³⁾ Wij denken bijvoorbeeld aan het onderzoek van Taeldeman (1985) naar de verschillen tussen de deverbale afleidingen op *-lijk* in de Vlaamse dialecten en in de Nederlandse standaardtaal. Taeldeman laat daarin zien dat afleidingen van dit type met een overdrachtelijke betekenis (*die soep is niet etelijk* ‘niet lekker om te eten’) in West- en Oost-Vlaanderen beter bewaard zijn gebleven dan elders in het Nederlandse taalgebied. Maar ook daar is het type niet meer productief, in dat opzicht is het verschil met de standaardtaal dus klein. De Caluwe & Devos (1998) komen langs een andere weg tot een vergelijkbare conclusie. Zij deden verkennend onderzoek naar morfologische variatie tussen het Nederlands in Vlaanderen en in Nederland, en constateerden dat verschillen minder liggen in de woordvormingsprocédés als zodanig, maar meer in het gebruik daarvan. Zo treffen we bijvoorbeeld procédés die tot de informelere registers behoren (zoals afkortingen en afleidingen daarvan, type *lesbo*) in Nederland meer aan dan in Vlaanderen. De morfologische variatie heeft in de twintigste eeuw vooral betrekking op de flexie, en niet op de woordvorming.

⁽²⁾ Het inmiddels verschenen deel 1 van de *Morfologische atlas van de Nederlandse dialecten* bevat de meervoudsvorming van zelfstandige naamwoorden, de verkleinwoordvorming en het woordgeslacht; voor deel 2 zijn de graden van vergelijking, het werkwoordstelsel en de voornaamwoorden voorzien.

⁽³⁾ Veelzeggend zijn de titels van twee bijdragen in het Themanummer Morfologie van Taal en Tongval: ‘Morfologie: een stiefdochter van de dialectologie’ en ‘Woordvorming in de dialecten: een nauwelijks ontgonnen studieterrein’.

3. Het afleidingenbestand

3.1 De afleidingen

Nadat de in de database op te nemen affixen zijn verzameld, kan op grond van moderne alfabetische (prefixen) en retrograde (suffixen) woordenlijsten een representatief corpus worden aangelegd van concrete afleidingen met deze affixen. Idealiter worden alle afleidingen met een affix opgenomen, zonder enige voorselectie. Dat betekent dat bij het affix *-er* bijvoorbeeld ook de verwantschapsnamen *broeder, moeder, vader, zuster, zwager* als afleidingen opgenomen worden; op grond van de nadere gegevens zal dan blijken dat dit een beperkte groep is die niet meer productief is en waarvan de herkomst van het affix verschilt van die van persoonsnamen zoals *herder*.

Bij sommige affixen echter, die tot een zeer groot aantal afleidingen hebben geleid, zoals het suffix *-er* of *-ing*, kan overwogen worden om al tijdens de corpusverzameling een restrictie toe te passen, om het werk beheersbaar te houden. Hier kan men zich wellicht beter beperken tot een beredeneerd corpus. Men zou moeten bepalen wat de ‘normale’, regelmatige vorm en betekenis van dergelijke affixen zijn. Vervolgens kan in de historische woordenboeken bekeken worden in welke periode deze vorming is ontstaan, en verder kan men steekproefsgewijs per eeuw bekijken met welke woorden het affix in die vorm en betekenis voorkomt. Alle afleidingen die volgens deze ‘regelmatige’ wijze zijn gevormd, kunnen dan verder worden uitgesloten, waardoor de lijst van afleidingen aanzienlijk slinkt. Wél worden vervolgens alle afleidingen met het affix in het corpus opgenomen die een andere, nieuwe vorm of betekenis hebben.

Voorts lijkt het verstandig om in eerste instantie alleen afleidingen op te nemen, en geen samenstellingen met rechts een afleiding. Dus wel *schipper* maar niet *beurtschipper*. Wel ook afleidingen van samenstellingen, zoals bijvoorbeeld *bouwvakker* van *bouwvak*. Dat aan dit onderscheid haken en ogen zitten, zal overigens duidelijk zijn: waar hoort bijvoorbeeld *binnenschipper* onder?

Ook zogenoemde gemunte woorden, woorden waarvan bekend is wie ze bedacht heeft, verdienen een plaatsje in het bestand. Over het algemeen zullen dergelijke woorden niet anders gevormd zijn dan de woorden waarvan we niet weten door wie ze ‘gelanceerd’ zijn (Van der Sijs 2001: 554). Maar voor een goed inzicht in de precieze aard van een bepaald woordvormingsprocédé kan

het wel degelijk van belang zijn om via de ‘munter’ te achterhalen in hoeverre een nieuwvorming behoort tot de algemene taal dan wel beperkt is tot een specifiek register.⁽⁴⁾

3.2 De inrichting van de afleidingendatabase

De aldus verzamelde afleidingen moeten worden ondergebracht in een database, waarin per afleiding de volgende gegevens worden vastgelegd:

1. <afleiding>: een afleiding met een bepaald affix, bijvoorbeeld *verandering*;
2. <affix>: expliciete vermelding van het affix waar het om gaat (zo kan een woord als *verandering* zowel opgenomen zijn onder het voorvoegsel *ver-* als onder het achtervoegsel *-ing*)
3. <woordsoort afleiding>: woordsoort van de afleiding, bijvoorbeeld: vrouwelijk zelfstandig naamwoord
4. <flexie>: meervoudsvorming van zelfstandige naamwoorden, trappen van vergelijking bij het adjectief, tijd en aspect bij het werkwoord
5. <grondwoord>: grondwoord van de afleiding, bijvoorbeeld: *veranderen*
6. <woordsoort grondwoord>: de woordsoort van het grondwoord, ofwel de woordsoort waarmee het affix wordt verbonden, bijvoorbeeld: werkwoord
7. <betekenis>: de betekenisrelatie tussen affix en grondwoord, bijvoorbeeld: het verrichten van de door het grondwoord bedoelde handeling
8. <vormbijzonderheid>: bijvoorbeeld informatie over klemtoonverschil tussen het grondwoord en de afleiding (vergelijk *aantrékkelijk* – *áantrekken*), eventuele vorm- en spellingvarianten
9. <datering>: het eerste schriftelijke voorkomen van de afleiding
10. <bron>: de schriftelijke bron waarop de eerste datering berust

⁽⁴⁾ Zo laat Van Marle (1989, 1990a, 1990b) bijvoorbeeld in diverse publicaties zien dat formaties op *-baar*, op basis van transitieve en intransitieve werkwoorden, met een actieve lezing (*bedriegbaar* ‘het vermogen hebbende te bedriegen’), uitsluitend voorkomen in de literaire taal van de zestiende en zeventiende eeuw (Spiegel en Vondel) en, in de negentiende eeuw, bij Bilderdijk. Tot een verandering van het Nederlands in het algemeen (*-baar* met een passieve betekenis op basis van transitieve werkwoorden) heeft dat zijns inziens niet geleid.

11. <lokatie>: de plaats waar de schriftelijke bron van de eerste datering is geschreven of gepubliceerd
12. <herkomst>: leenwoord (uit welke taal) of erfwoord
13. <nadere informatie>

Ter adstructie geven we twee voorbeelden van het afleidingenbestand:

<afleiding>	<i>buigzaam</i>
<affix>	-zaam
<woordsoort afleiding>	bijvoeglijk naamwoord
<flexie>	<i>-zame, -zamer(e), -zaamst(e)</i>
<grondwoord>	<i>buigen</i>
<woordsoort grondwoord>	werkwoord
<betekenis>	geneigd, geschikt tot wat in het grondwoord wordt genoemd
<vormbijzonderheid>	-
<datering>	1485 (derde kwart 15e eeuw)
<bron>	MNW, Bartolomeus Engelsman
<lokatie>	Haarlem
<herkomst>	erfwoord
<nadere informatie>	-
<afleiding>	<i>eenzaam</i>
<affix>	-zaam
<woordsoort afleiding>	bijvoeglijk naamwoord
<flexie>	<i>-zame, -zamer(e), -zaamst(e)</i>
<grondwoord>	<i>een</i>
<woordsoort grondwoord>	telwoord
<betekenis>	blijk gevend van wat in het grondwoord wordt genoemd
<vormbijzonderheid>	-
<datering>	1477 (derde kwart 15e eeuw)
<bron>	MNW, Teuthonista
<lokatie>	Keulen
<herkomst>	Duits <i>einsam</i>
<nadere informatie>	-

Om later zinvolle vergelijkingen en selecties uit het materiaal te kunnen maken, is het belangrijk dat de inhoud van de velden <affix>, <woordsoort afleiding>, <woordsoort grondwoord>, <betekenis>, <datering> en <herkomst> telkens op uniforme wijze wordt geformuleerd. Daarvoor moet van tevoren een vaste lijst met te gebruiken uitdrukkingen worden aangelegd, met voor de hand liggende termen zoals: abstractum, functieaanduidend zelfstandig naamwoord, nomen actionis (of handelingssubstantief), nomen agentis, deverbaal substantief, (vrouwelijke, mannelijke) persoonsnaam, verbaal substantief, verkleinwoord, verzamelnaam, zaaknaam.

Een deel van de velden zal automatisch gevuld kunnen worden, wat veel tijdsbesparing oplevert. Zo kan men bij bijvoorbeeld alle woorden op *-zaam* automatisch bij <woordsoort afleiding> ‘bijvoeglijk naamwoord’ invullen en bij <flexie> ‘-zame, -zamer(e), -zaamst(e)’. Vervolgens moet deze informatie uiteraard altijd handmatig worden gecontroleerd.

Enkele velden vergen enige nadere toelichting.

3.2.1 Het grondwoord

De bepaling wat het grondwoord van een bepaalde afleiding is, kan soms problemen opleveren. Zo zijn er tal van afleidingen waarvan het grondwoord niet (meer) als zelfstandig woord voorkomt, zoals bijvoorbeeld *slord-ig*, *zuin-ig*, *be-lemmeren* en *be-zwijken*. Verder treffen we zeker binnen het van oorsprong niet-Nederlandse deel van onze woordenschat woorden aan, waarvan de basis niet met zekerheid is vast te stellen: is *bureaucrat-iseer* een afleiding van *bureaucratie* of van *bureaucratisch*?⁽⁵⁾ We kunnen op dit moment niet ingaan op allerlei morfologische vraagstukken, maar zeker is dat je bij de inrichting van een morfologische database oploopt tegen allerlei relaties tussen vormelijk en semantisch samenhangende gelede woorden, die niet eenvoudig in termen van affigering van een basiswoord te verantwoorden zijn.⁽⁶⁾

⁽⁵⁾ Zie voor dergelijke problemen Sassen (1981).

⁽⁶⁾ Een ander probleem is dat niet altijd met zekerheid is vast te stellen tot welk type een bepaald geleed woord behoort. Is bijvoorbeeld *verhuren* afgeleid van het werkwoord *huren* of van het zelfstandig naamwoord *huur*? Wanneer dit niet uit te maken valt, zullen als <woordsoort grondwoord> beide mogelijkheden vermeld worden. Soms zal het afhangen van de betekenis van de afleiding: in het geval *verhuren* bijvoorbeeld zal de betekenis ‘in huur uitgeven’ (*kamers verhuren*) waarschijnlijk van het zelfstandig naamwoord *huur* afgeleid zijn, terwijl de betekenis ‘door te huren kwijtraken’ (*je*

3.2.2 De datering

De datering is voor de beschrijving van de historische ontwikkeling natuurlijk van groot belang. Die datering kan in eerste instantie exact zijn, dat wil zeggen dat het eerste jaartal van voorkomen in schriftelijke bronnen wordt vermeld. Als bronnen van de dateringen zou men zich het best kunnen beperken tot het ONW, VMNW, MNW, WNT en het te verschijnen ANW (*Algemeen Nederlands Woordenboek*). Met name de internetversie van het WNT, waar de dateringen bij de citaten zullen zijn toegevoegd, zal van grote waarde zijn voor de datering. Met deze bronnenbeperking wordt het voorbeeld van de grote woordenboeken van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) gevolgd, die zich alle beperken tot het dateren van woorden op basis van het eigen materiaal. Voor de historisch-morfologische database zou men de jaartallen vervolgens het beste kunnen omzetten in periodes van een kwart eeuw, zoals ook bijvoorbeeld gedaan is in het corpus van het veertiende-eeuws Nederlands, en voor wat betreft de twintigste eeuw in Van Veen en Van der Sijs (1997). Op die manier kunnen de dateringen eenvoudig met elkaar worden vergeleken. Om morfologische veranderingen aan het licht te laten komen, moet men in perioden denken en niet in jaartallen: morfologische veranderingen vinden immers zeer geleidelijk plaats. Ook het verschil tussen productieve en improductieve procédés is graadueel: het gebruik van een bepaalde woordvormingsmogelijkheid neemt langzaam toe of af.

3.2.3 De lokatie

Hoewel voorlopig, zoals boven uiteengezet, uitgegaan wordt van het Standaardnederlands, is in de database informatie opgenomen over de lokatie waar de schriftelijke bron van de eerste datering is geschreven of gepubliceerd, zodat het regionale perspectief toch al aandacht krijgt (zie verder 5.). Dikwijls zal de lokatie van eerste voorkomen toevallig zijn, maar er kunnen zich ook bij bepaalde suffixen patronen aftekenen, doordat alle of een groot aantal afleidingen van deze suffixen uit een bepaalde regio blijken te stammen.

inkomen verhuren, vergelijkbaar met: *je beltegoed verbellen*) van het werkwoord *huren* is afgeleid. Het is de vraag of in de database niet kan worden volstaan met het vermelden van beide mogelijkheden.

3.3 Voorwerk

Natuurlijk kan en moet er bij het samenstellen en invullen van het afleidingenbestand worden voortgebouwd op al beschikbaar materiaal en inzichten. Zo kunnen sommige velden (deels) worden ingevuld op basis van bestaande woordenboeken. Dat geldt bijvoorbeeld voor <woordsoort afleiding>, die in de meeste woordenboeken is te vinden. Ook voor de datering noemden we de woordenboeken al, bovendien is in Van der Sijs (2001) van sommige afleidingen de datering en herkomst gegeven. Tot slot kan men de betekenis van sommige afleidingen vinden in een woordenboekbehandeling van affixen: zo geeft het WNT onder *-zaam* de betekenis van o.a. *buigzaam* en *eenzaam*.

Bijzondere aandacht verdient de Morfologische Gegevensbank van het Nederlands (MGBN) die Oele Koornwinder heeft ontwikkeld.⁽⁷⁾ Een deel van de synchrone gegevens van de afleidingen zijn hierin reeds beschreven, en onderzocht moet worden in hoeverre daarvan gebruik gemaakt kan worden; in het gunstigste geval blijft als belangrijkste en grootste taak over de toevoeging van een historische en etymologische component aan de bestaande gegevensbank.

4. Het affixbestand

Wanneer er uiteindelijk een omvangrijke database met geïnterpreteerde afleidingen is samengesteld, dan kan men allerlei dwarsdoorsneden maken van het bestand. Men kan namelijk de informatie sorteren per veld of per meerdere velden. Hierdoor wordt het relatief eenvoudig om de historische en etymologische beschrijvingen van de verschillende affixen samen te stellen. Op grond van de afleidingendatabase kan namelijk een aparte, gerelateerde database aangelegd worden met daarin de beschrijving van de verschillende affixen.

Men selecteert bijvoorbeeld alle afleidingen met *-zaam*, op grond van het veld <affix>. Deze plaatst men in chronologische volgorde op grond van het veld <datering>. Nu ziet men met welke woordsoort van het grondwoord (volgens <woordsoort grondwoord>) dit affix het eerst werd gecombineerd en wat de oudste betekenis was (volgens <betekenis>); bovendien ziet men of en zo ja

⁽⁷⁾ Oele Koornwinder heeft zich tijd en moeite getroost ons een indruk gegeven van zijn MGBN, en ook ons stuk voorzien van nuttige opmerkingen, waarvoor bij dezen onze dank.

welke vorm- of betekenisontwikkeling het affix heeft doorgemaakt en in welke periode deze plaatsvond. Ook kan men bepalen of het affix in de loop van de tijd heeft geleid tot afleidingen van verschillende (semantische) categorieën. Zo waren de oudste afleidingen van *-er* mannelijke persoonsnamen, later werden ook zaaknamen afgeleid met *-er*.

Ter beschrijving van de verschillende affixen kan het affixbestand – dat zoals gezegd gerelateerd is aan het afleidingenbestand – de volgende velden bevatten:

1. <affix>
2. <herkomst>: is het affix van oorsprong Nederlands of is het geleend uit een bepaalde taal (welke?, in welke vorm?). Hier komt bijvoorbeeld ter sprake dat *-er* en *-aar* ontleend zijn aan het Latijnse *-arius* (gebaseerd op bestaande literatuur).
3. <vormontwikkeling>: welke vormontwikkelingen heeft het affix in de loop van de tijd (op grond van het veld <datering>) doorgemaakt? Hier komt bijvoorbeeld aan de orde dat het geleende achtervoegsel *-arius* in het Nederlands veranderde in *-are* (*molenare*) en vervolgens in *-aar* (*molenaar*). Voorts komt hier de distributie van vormgerelateerde affixen ter sprake, bijvoorbeeld wanneer het suffix *-er* voorkomt en in hoeverre dit complementair is met het suffix *-aar*. Dit onderdeel kan (deels) gebaseerd worden op de bestaande literatuur.
4. <homoniemnummer>: op grond van het veld <herkomst> en <vormontwikkeling> kan blijken dat een affix dat momenteel één vorm heeft, teruggaat op verschillende vormen met ieder een eigen herkomst. In dit geval kan men vaststellen dat er sprake is van homonieme affixen, die ieder een aparte behandeling vergen. Denk aan de verwantschapsnamen op *-er* (erfwoorden) en de persoonsnamen met het aan het Latijn ontleende *-er*.
5. <verwijzing>: verwijzing naar vormgerelateerde affixen, bijvoorbeeld: bij *-er* naar *-aar*, *-enaar*, *-elaar* (gebaseerd op de bestaande literatuur)
6. <oudste vorming>: op grond van <datering>, <woordsoort afleiding> en <woordsoort grondwoord> uit het afleidingenbestand kan men bijvoorbeeld concluderen dat het affix *-zaam* oorspronkelijk gebruikt werd om bijvoeglijke naamwoorden af te leiden van inheemse werkwoorden.
7. <oudste betekenis>: op grond van <datering>, <woordsoort afleiding> en <betekenis> uit het afleidingenbestand kan men bijvoorbeeld con-

cluderen dat het affix *-zaam* oorspronkelijk (na werkwoorden) gebruikt werd ter aanduiding van bijvoeglijke naamwoorden met de betekenis ‘geneigd, geschikt tot wat in het grondwoord wordt genoemd’.

8. <oudste datering>: op grond van het veld <datering> kan men bepalen vanaf wanneer een bepaald affix gebruikt is.
9. <oudste lokatie>: op grond van het veld <lokatie> kan men bepalen of een affix oorspronkelijk in een bepaalde regio moet worden gelokaliseerd.
10. <beschrijving>: zie hieronder voor nadere uitleg.

5. De beschrijving

Het pièce de résistance vormt natuurlijk het veld <beschrijving>, waar in lopende tekst de bevindingen uit de verschillende velden van het afleidingen- en affixbestand worden beschreven, leidend tot een historische beschrijving van de betekenis- en vormontwikkeling van een bepaald affix, waar mogelijk in relatie tot andere affixen. Als voorbeeld hiervoor kan het mooie werk van H. Marchand voor het Engels dienen. Wat moet er in ieder geval in dit veld staan?

- a. De betekenisontwikkeling. Op grond van de velden <datering>, <woordsoort afleiding>, <woordsoort grondwoord> en <betekenis> kan men veranderingen in de betekenis van een affix vaststellen. Door datering kunnen we zien dat het suffix *-e* is binnengekomen via aan het Frans ontleende afleidingen, en pas veel later (achttiende en negentiende eeuw) vormingen op basis van inheemse woorden heeft opgeleverd (*leerlinge*). (Zie ook Koelmans 1978 en Van der Sijs 2005). Voorts kan blijken dat een affix in de loop van de tijd gebruikt is voor de afleiding van verschillende (semantische) categorieën. Bijvoorbeeld: het affix *-er* werd aanvankelijk voor de afleiding van mannelijke persoonsnamen gebruikt (*herder*, *schutter*) en vervolgens voor zaaknamen (*gieter*, *wekker*). Een alternatief scenario is dat een affix van oudsher is gebruikt voor de afleiding van één bepaalde woordsoort, maar dat het in de loop van de tijd gecombineerd wordt met grondwoorden die tot verschillende woordsoorten behoren, waardoor automatisch de betekenis ervan verschuift. Op grond van <datering> en <woordsoort grondwoord> uit het afleidingenbestand kan men bijvoorbeeld concluderen dat het affix

-*zaam* altijd is gebruikt voor de afleiding van bijvoeglijke naamwoorden, en dat het eerst met werkwoorden werd gecombineerd in de betekenis ‘geneigd of geschikt tot wat in het grondwoord wordt genoemd’ en later met bijvoeglijke naamwoorden en telwoorden in de betekenis ‘blijk gevend van wat in het grondwoord wordt genoemd’. Tot slot kan blijken dat een affix in combinatie met een bepaalde woordsoort in de loop van de tijd een nieuwe betekenis heeft gekregen. Zo heeft de combinatie met een werkwoordsstam op een bepaald moment (wanneer moet blijken uit de velden <datering>) de betekenis gekregen ‘geschikt om iets anders te laten doen wat in het grondwoord wordt genoemd’: *groeizaam weer* ‘dat doet groeien’; ook heeft het ooit een passieve betekenis gekregen: ‘geneigd tot, geschikt tot het ondergaan van wat in het grondwoord wordt genoemd’: *het is raadzaam om de ontwikkelingen te volgen* ‘het kan (aan)geraden worden’.

- b. Hoe ingeburgerd en productief is het affix momenteel? Dit kan worden bepaald op grond van de volgende deelvragen:
- Komt het affix (of een bepaalde betekenis van het affix) uitsluitend voor in geleende woorden? Dit blijkt uit het veld <herkomst> van het afleidingenbestand. Zo kan blijken of een affix als *-matig* alleen in geleende woorden voorkomt, en of de combinatie van *-zaam* met een bijvoeglijk naamwoord of telwoord ontstaan is onder invloed van het Duits (bijvoorbeeld doordat alle oudste afleidingen Duitse leenwoorden zijn).
 - Wordt het affix verbonden met erfwoorden, leenwoorden of allebei? Voorbeelden: de oorspronkelijk geleende suffixen *-er* en *-aar* worden vrijelijk gecombineerd met Nederlandse woorden, ook met recent ontleende woorden (*mailer* ‘iemand die mail’), en ze hebben bovendien een vormontwikkeling doorgemaakt, zo blijkt uit het veld <vormontwikkeling>; het geleende suffix *-age* komt van oudsher voor in geleende woorden (derde kwart 13e eeuw *bosschage*, *passage*) en in diezelfde periode wordt het al gecombineerd met erfwoorden (*stellage*), zonder dat er, op basis van de gegevens die wij nu hebben, een tussenstadium te vinden is waarin het suffix wordt gecombineerd met geleende woorden. Daarentegen kwam het geleende suffix *-eur* aanvankelijk alleen voor in geleende woorden (*ambassadeur*, *gouverneur*), en vervolgens werd

het uitsluitend met vreemde woorden gecombineerd tot nieuwe woorden (*adviseur*); het wordt niet gecombineerd met erfwoorden.

- Wanneer werd het affix productief en is het dat nog steeds, wordt het nog gebruikt in nieuwvormingen? Uit het veld <datering> in het afleidingenbestand kan men aflezen in welke periode de vorming van afleidingen met een bepaald affix (in een bepaalde betekenis) productief is geweest of is.

- c. Is het affix in een bepaalde regio ontstaan? Was het gebruik van het affix in de verschillende perioden van het Nederlands regionaal bepaald, en hoe verhiel die regionale verbreiding zich tot de verbreiding van (nog bestaande of inmiddels verdwenen) affixen met identieke functies? Het antwoord op de eerste vraag kan blijken uit het veld <lokatie> in het afleidingenbestand. De andere vragen – die niet voor ieder affix relevant zullen blijken te zijn – kunnen niet worden beantwoord op basis van het afleidingen- of affixbestand, die immers uitgaan van het moderne Standaardnederlands. Voor de beantwoording van deze vragen zal dan ook een beroep gedaan worden op de beschikbare literatuur, met name de gegevens uit de historische woordenboeken (ONL, VMNW, WNT), de twee taalatlassen van het dertiende-eeuwse Nederlands (Berteloot 1984, Mooijaart 1992), het corpus veertiende-eeuws Nederlands en verspreide artikelen. Illustratief is bijvoorbeeld de studie van Mooijaart (1991) naar de veranderingen in de vorming van vrouwelijke persoonsnamen in het Nederlands van de dertiende tot de zeventiende eeuw. Daaruit blijkt een duidelijk verband tussen de ontwikkeling bij de afgeleide vrouwelijke persoonsnamen en het ontstaan van de eenheidstaal. In elk van de verschillende dialecten komen feminiserende suffixen voor, en in het totaal kent het Middelnederlands derhalve nog een relatief groot aantal feminiserende suffixen, waarvan er in het huidige Nederlands maar twee productief gebleven zijn: *-ster* en *-e* op respectievelijk (vooral) verbale en nominale basis.

Op basis van het afleidingenbestand kan men ook andere dwarsdoorsneden maken. Zo kan men bijvoorbeeld op basis van de velden <datering> bepalen wat de relatieve ouderdom van affixen is, men kan verschillen en overeenkomsten vinden in de vormen en betekenissen van verschillende affixen (zoals: met

welke woordsoorten worden de verschillende suffixen gecombineerd waarmee bijvoeglijke naamwoorden worden gevormd?), en men kan bijvoorbeeld een vergelijking maken tussen de suffixen waarmee vrouwelijke persoonsnamen worden gevormd en bezien hoe deze suffixen zich verhouden tot elkaar en tot de grondwoorden, etc. etc. Zo kan men dus, al naar gelang de onderzoeksvragen die men zich stelt, op basis van de database het materiaal semasiologisch ordenen (naar de vorm, zoals: het gebruik van een bepaald affix, bijvoorbeeld *-ing*, *-schap*), of onomasiologisch (naar de betekenis, bijvoorbeeld: alle affixen die bijvoeglijke naamwoorden vormen, of alle affixen waarmee men ‘zonder’ of ‘niet’ aanduidt (*-loos*, *-vrij*, *on-*, *niet-*, *a-*, *non-* etc.), en tot slot is ook een chronologische ordening mogelijk. Ook kan men bepalen of in een bepaalde periode het aantal nieuwvormingen of nieuwe betekenissen van affixen toeneemt en in andere perioden juist stagneert. Tot slot kan men zien welke affixen momenteel productief zijn en welke improductief. De datering is niet alleen noodzakelijk om inzicht te krijgen in opkomst en verlies van productiviteit van de verschillende afleidingsprocédés, maar ook om meer te begrijpen van morfologische productiviteit in het algemeen.

Daarnaast kan de opgebouwde database uiteraard belangrijk materiaal verschaffen voor andersoortig morfologisch onderzoek. Het zou gelinkt kunnen worden aan bestaande woordenboekprojecten zoals het *Etymologische woordenboek van het Nederlands*, het WNT etc. Voorzover ons bekend bestaat er voor geen enkele taal een historisch-morfologische database. Hier lijkt een mooie en oorspronkelijke taak weggelegd voor het INL, waar immers historische en etymologische woordenboeken zijn samengebracht. Bovendien zou geprofiteerd kunnen worden van de ervaringen die de redactie van het ANW heeft opgedaan met het samenstellen van een online woordenboek van het eigentijdse Nederlands.

6. Slot

De opzet van een historisch-morfologische database die wij in dit artikel schetsen, is nog vrij rudimentair, en over veel zaken is nader beraad noodzakelijk. Om de haalbaarheid te testen, zou op korte termijn een pilot moeten worden uitgevoerd, waarin wordt onderzocht hoe het afleidingenbestand praktisch en theoretisch het best kan worden opgezet, welke bestaande bestanden hiervoor gebruikt kunnen

en mogen worden, en in hoeverre de informatie uit bestaande bestanden aansluit op het samen te stellen afleidingenbestand.

Bibliografie

- ANS = *Algemene Nederlandse spraakkunst*, onder red. van W. Haeseryn e.a. 1997, 2de druk, Groningen.
- BERTELOOT, AMAND
1984, *Klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*, Gent, 2 delen.
- BOOIJ, GEERT E.
2002, *The Morphology of Dutch*, Oxford.
- BOOIJ, GEERT & ARIANE VAN SANTEN
1998², *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands*, Amsterdam.
- CALUWE, JOHAN DE & MAGDA DEVOS
1998, “Noord/Zuid-verschillen in de Nederlandse morfologie”. *Morfologiedagen 1996* (red. E. Hoekstra & C. Smits), Cahiers van het Meertens Instituut nr. 10, Amsterdam, 21-33.
- HAAS, WIM DE & MIEKE TROMMELEN
1993, *Morfologisch Handboek van het Nederlands. Een overzicht van de woordvorming*, Den Haag.
- HÜNING, M.
1999, *Woordensmederij. De geschiedenis van het suffix –erij*, Den Haag (dissertatie Leiden).
- KOELMANS, L.
1978, “Uit de geschiedenis van de Nederlandse achtervoegsels I: over de vorming van vrouwelijke persoonsnamen”. In: P. van Putte & H. Verkuyl (red.), *Nieuwe tegenstellingen op Nederlands taalgebied. Een bundel opstellen aangeboden aan Prof. dr. B. van den Berg*, 57-74, Utrecht.
1979, “Uit de geschiedenis van de Nederlandse achtervoegsels II: het suffix –dom”. *De Nieuwe Taalgids* 72, 37-44.
1981, “Uit de geschiedenis van de Nederlandse achtervoegsels III: het suffix –baar”. *De Nieuwe Taalgids* 74, 330-339.
- KOORNWINDER, OELE
2005, *Morfologische aspecten van het ideale woordenboek. Een theoretische en empirische studie naar de lexicale samenhang van het Nederlands ten behoeve van een morfologische kennisbank*. Diss., UiL OTS.

- MARCHAND, H.
1969, *The categories and types of present-day English word-formation. A synchronic-diachronic approach*, München.
- MARLE, J. VAN
1989, "A case of morphological elaboration: the history of Dutch *-baar*". *Folia linguistica historica* 9, 213-234.
1990a, *Over de ongelijksoortigheid van synchronie en diachronie*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar taalverandering. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut.
1990b, "Iets over woordvorming en woordschepping bij *Bilderdijk*". *Het Bilderdijk-museum* 7, 2-9.
- MEESTERS, GERT
2004, *Marginale morfologie in het Nederlands: paradigmatische samenstellingen, neoklassieke composita en splintercomposita*, Gent.
- MOOJAART, MARIJKE
1991, "Morfologische veranderingen in het Nederlands van de dertiende tot de zeventiende eeuw; de vorming van vrouwelijke persoonsnamen", *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 33, 193-213.
1992, *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*. Utrecht.
- SASSEN, A.
1981, "Morfologische produktiviteit in het licht van niet-additieve woordafleiding". *Forum der Letteren* 22, 126-142.
- SCHUTTER, GEORGES DE, BOUDEWIJN VAN DEN BERG, TON GOEMAN, THERA DE JONG
2005, *Morfologische atlas van de Nederlandse dialecten*, Amsterdam. Deel 1.
- SIJS, NICOLINE VAN DER
2001, *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*, Amsterdam.
2005, *De geschiedenis van het Nederlands in een notendop*, Amsterdam.
- TAELEDEMAN, J.
1985, "'De soep is wel eetbaar maar niet etelijk'. Over deverbatieven op -(e)lijk in de Vlaamse dialecten en het A.N.". *Spektator* 15, 94-103.
- VEEN, P.A.F. VAN EN NICOLINE VAN DER SIJS
1997, *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*, Utrecht/Antwerpen, 2de druk.